

Osmanlı Biliminin Tartışmalı Bir Yorumu Üzerine

Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*. Çeviren Kübra Oğuz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, 300 sayfa. ISBN 978-605-295-675-5.

Atilla Polat¹

¹Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.P. 0000-0002-4300-4381

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Atilla Polat, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-mail/E-posta: atilla.polat@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 16.04.2019 • **Kabul/Accepted:** 10.05.2019 • **Online Yayın/Published Online:** 03.07.2019

Atf/Citation: Polat, Atilla. "Osmanlı Biliminin Tartışmalı Bir Yorumu Üzerine" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20, 2 (2019): 147-156. <https://doi.org/10.26650/oba.554545>

Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi başlığıyla Türkçe'ye çevrilen *Science among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge* (Austin: University of Texas Press, 2015), hem seçilen başlık, hem kapak resmi hem de arka-kapak yazısı itibariyle okur (adayı) için cezbedici gözüküyor. Eser, önsözün ardından gelen 'Bilim Tarihi Nedir?' başlıklı bir girişle (ss. 1-23) başlıyor. Ardından ise Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Bilgi'yi Kavramsallaştırmak' (ss. 25-69), 'Öğrenim Nasıl ve Nerede Gerçekleşir?' (ss. 71-106), 'Osmanlı İmparatorluğu İçine, İçinden ve İçinde Bilgi Aktarımı' (ss. 107-154) ve 'Bilim İçinde Devlet: İmparatorluk, İktidar, Altyapılar ve Finansman Üzerine' (ss. 155-194) başlıklı dört bölüm geliyor ve 'Osmanlı Bilimi' başlıklı bir sonuç bölümüyle (ss. 195-207) eser son buluyor. Referanslar—her bölümün ayrı olmak üzere—kitabın sonunda, kaynakça ve dizinden hemen önce verilmiş. Bu, kimi okuru oldukça yoran bir durum olsa da, muhtemelen yayınevinin tercihi olması

nedeniyle eserin içeriğine yönelik olumlu veya olumsuz bir eleştiri sebebi olarak görülmesi gerek.

Eser hakkında şimdiye kadar birçok tanıtım ve eleştiri yazıldı. Belirleyebildiğimiz isimler şunlardır: Hasan Umut, Kenan Tekin, George Saliba, Tuncay Zorlu, Daniel A. Stolz, M. Alper Yalçınkaya, Duygu Yıldırım, Birsen Bulmuş ve Alper Bilgili.¹ Bu yazarların hemfikir olduğu nokta eserin Osmanlı’da bilim hakkında bir sentez yapma gayretinde olması gibi gözüküyor. Shefer-Mossensohn’un bu çabası, kullandığı kaynakların çeşitliliği ile de açıkça belli oluyor. Ancak yazar, her ne kadar çok fazla kaynak kullansa da bazı noktalar, bu kaynakların dikkatli okunmadığı ve değerlendirilmediği izlenimini veriyor. George Saliba ve Kenan Tekin de ilgili yazılarında bununla ilgili somut birer örnek göstermişler. Yazar, bazı yerlerde de kaynaklardan aldığı bilgileri kendisine uygun, muhtemelen tezini doğrulayacak biçimde kullanmaya çalışıyor. Bu önemli bir sorun, zira yazar bu kitabıyla Osmanlı’da bilim denildiğinde ne anlaşılması gerektiği ile ilgili yeni bir anlayış getirme iddiasında. Ancak, kaynakları kullanmadaki sorunlar, yazarın çabalarını kimi yerlerde gölgeleyecek noktaya ulaşıyor. Yine bunun yanında, kitaptaki tespitlerin bir kısmı da tartışmaya açık, bir anlamda sağlam bir temele oturmamış gözüküyor.

Aşağıda, eserin üzerinde tartışılabilir hususlarından bazıları verilecektir. Bunu yaparken gerektiği yerlerde yazarın referanslarına ulaşılarak verdiği bilgiler kontrol edilmeye çalışılmıştır. Referans verilmemiş bazı konularda ise yazarın bunları neye dayanarak verdiğini anlamaya çalışırken kimi zaman çıkmaza düşülmüş ve sadece yazarın fikirlerine

1 Hasan Umut, “Miri Shefer-Mossensohn. *Science Among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge*. Austin: University of Texas Press, 2015. Xvi 246 Pages, Preface, Note on Transliteration, Notes, Bibliography, Index. Cloth US\$ 55.00 ISBN: 978-1-4773-0359-7,” *Review of Middle East Studies* 50, 2 (2016): 216–19. DOI:10.1017/rms.2016.150; Kenan Tekin, “Miri Shefer-Mossensohn, *Science among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge*, Austin: University of Texas Press, 2015, 260 p., 978-147-7303-59-7,” *Osmanlı Araştırmaları*, 50 (2017): 270-74; George Saliba, “Science among the Ottomans: The Cultural Creation & Exchange of Knowledge. By Shefer-Mossensohn, Miri. (Austin, TX: University of Texas Press, 2015. Pp. xvi, 246, \$55.00.),” *The Historian* 79, 4 (Winter 2017): 831-32. DOI:10.1111/hisn.12679; Tuncay Zorlu, “Miri Shefer-Mossensohn. *Science among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge*. Austin: University of Texas Press, 2015. 262 sayfa. ISBN: 9781477303597,” *Nazariyat* 2, 4 (2016):157-162; Daniel A. Stolz. *Review of Shefer-Mossensohn, Miri, Science among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge*. H-Sci-Med-Tech, H-Net Reviews. July, 2017. URL: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=48665>; M. Alper Yalçınkaya. “Miri Shefer-Mossensohn, *Science among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge*. Austin: University of Texas Press, 2015. Pp. 262. ISBN 978-1-4773-0359-7. \$55.00 (Hardback),” *The British Journal for the History of Science* 50, 3 (2017): 547–48. DOI:10.1017/S0007087417000681; Duygu Yıldırım, “Science among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge (Austin: University of Texas Press, 2015), pp. 262, \$55 (hardback), ISBN 978 1 4773 1221 6,” *Early Science and Medicine* 22, 4 (2017): 396-98; Birsen Bulmuş, “Miri Shefer-Mossensohn. *Science among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge*. Austin: University of Texas Press, 2015. Pp. xiv, 246. \$55.00,” *The American Historical Review*, 122, 2 (2017): 607-608, <https://doi.org/10.1093/ahr/122.2.607>; Alper Bilgili, “Science Among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge.” *Annals of Science* 73, 4 (2016): 449-450. DOI: 10.1080/00033790.2016.1211736.

şerh koymakla yetinilmiştir. Burada ilk olarak arka-kapak yazısı ve ardından kitabın başına dönülerek önsözden sonuç bölümüne doğru ilerlenecektir. Aslında burada gösterilmeye çalışılan kısmi sorunların da ötesinde daha önemli noktalar vardır. Eserin başında verilen bilim tarihi yaklaşımlarıyla ilgili bölüm ve ayrıca sonuç olarak verilen iki âlimin seçimi de dâhil olmak üzere eser daha dikkatli incelenmeyi hak ediyor. Şimdiye kadar eser üzerine yazılan tanıtım/eleştiri yazıları eseri pek de tartışmaya açmamış gözüküyor. Türkçe çevirinin de yayımlanmasıyla bu konuda yeni bir hareketlilik olması muhtemeldir. Her şeye rağmen Shefer-Mossensohn'un büyük bir emek ürünü olan bu eseri *Osmanlı'da bilim* mefhumunu inceleme, irdeleme, tartışma ve bir senteze girişme yolunda derli toplu bir eser olmasıyla büyük bir takdiri hak ediyor.

Sorular-Eleştiriler

Kitabın arka kapağındaki tanıtım metninde şu ifadeleri okuyoruz:

Bu alanda son 60 yılda İngilizce yazılmış ilk eser olma özelliğini taşıyan *Osmanlı'da Bilim* kitabında Miri-Shefer Mossensohn, Osmanlı toplum ve kültürünün zengin bir bilimsel hayatı mümkün kılacak bereketli ortamı sağladığını öne sürmektedir... Sonuç olarak Osmanlı'nın bilimle olan ilişkisi, imparatorluğun altı yüz yıl sürmesini sağlayan dinamik unsurlardan biridir (arka kapak).

Bu ifadelerden, ilgili alanda son 60 yılda İngilizce yazılmış ilk eserin Mossensohn'un bu eseri olduğu anlaşılıyor. Bu vurgu, 60 yıldan daha önce yazılan başka İngilizce eser/ eserler olabileceğini düşündürüyor. Aydın Sayılı'nın 1960 tarihli *Observatory in Islam*'nın kastedildiğini düşünsek bile o, Osmanlı'ya has bir eser değildir. Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim*'i de önce Fransızca (1939), ardından ise Türkçe (1943) olarak basılmıştır. Acaba bu muhtemel İngilizce eser hangisidir? Diğer taraftan, yazarın öne sürdüğü zengin bir bilimsel hayatın mümkünlüğü konusu okuyucu için büyük bir beklenti unsurudur. Son cümle, Osmanlı'nın bilimle olan ilişkisinin gayet uyumlu olduğu, başarılı sonuçlara götürdüğü izlenimini veriyor. Ancak, İmparatorluğun altı yüz yıl sürmesini bilimle ilişkilendirmek tartışmaya açık olsa gerek.

Önsöz'ün aşağıdaki paragrafi da, bazı soruları beraberinde getirmektedir:

Bu kitap Osmanlı'da bilimsel uğraşın hikâyesine ışık tutar. Osmanlı İmparatorluğu 1877 yılında dünyanın en uzun yedinci telgraf ağına sahip olmanın gururunu yaşıyordu ... Bu kitapta anlatılan, son derece nadide ve canlı bir bilimsel ve teknolojik faaliyetler tablosudur. Gerçekten de Osmanlı toplumu yeni teknolojilere başarıyla uyum sağlayan ve onları kendi ihtiyaçlarına uyduran medeniyetlerden biriydi. Osmanlılar bunun yanında bilimsel açıdan bağımsızlıklarıyla da gurur duyabilirlerdi. Zira nihai ürün temin etmek için yabancı kaynaklara başvurmaktansa kendi teknolojilerini de başarıyla üretmekteydiler. Her ne kadar Osmanlılar dünyaca ünlü bir buluşa veya yeniliğe imza atmamışlarsa da bilimsel ve teknolojik açıdan sahip oldukları birçok yeti sayesinde altı yüz yıllık bir imparatorluğu

yaşatmayı başarmışlardı... Olağanüstü dâhiler ve büyük keşifler, tanımları gereği nadir görüldüklerinden ve dönemlerini yansıtmadıklarından, bu kitapta bu isimlerden özellikle kaçınılmıştır (önsöz).

İkinci cümlede geçen “uzun telgraf ağıyla gurur duyulması” durumunun Osmanlı’da bilim ile ne şekilde ilişkilendirildiği, ayrıntılı bir açıklamayı hak ediyor. İthal edilmiş ve hem teknolojisinden hem de arka planındaki “bilim”den mahrum olunan büyük bir telgraf ağına sahip olmanın gururu nasıl yaşanabilir? Hemen ardından gelen cümleden de yazarın eser için bir seçmece hazırlamış olduğunu, yani Osmanlı’da canlı bir bilimsel ve teknolojik faaliyetler tablosu olduğunu doğrulayacak örneklerle eserde yer verileceğini anlıyoruz. Peki bu, objektif bir değerlendirmeyi ne ölçüde sağlayacak? Nihai ürün temin etmek için yabancı kaynaklara başvurmakta kendi teknolojilerini de üreten bir Osmanlı’dan söz ediliyor; fakat ne zaman, hangi dönemde, ve bu hep mi böyleydi? Yazar kendini gerçekleştirecek bir kehanet misali, kendi tezini doğrulayacak örneklerle kitabı taçlandıracakmış gibi gözüküyor. Osmanlı’da dünyaca ünlü bir buluş ve yenilik yok diyen yazar, bu yokluğa rağmen imparatorluğun altı yüz yıl ayakta kalmasını bilimsel ve teknolojik açıdan sahip olduğu birçok yetiye bağlıyor. Osmanlı’nın ayakta kalmasını sağlamış başka durumlar/ yetiler olamaz mı? Olağanüstü dâhiler ve büyük keşiflerden bu kitapta özellikle kaçınacağını belirten yazar neden ileriki sayfalarda eldeki bir avuç isme (Ali Kuşçu, Takiyüddin ve Kâtip Çelebi gibi) başvuruyor? Bu, küçük ve önemsiz bir soru olarak görülebilir ise de, okuyucu bunu sormadan edemiyor.

Yine Önsöz’den aşağıdaki cümleler üzerinde düşünelim:

Kitapta üç temel sav öne sürülmüştür. Bunlardan ilkinе göre, kendine özgü özellikleriyle dönemin diğer bilimsel sistemlerinden ayrılan “Osmanlı bilimi” diye bir olgu gerçekten de vardı ... Kitabın ikinci temel savı şudur: Osmanlı toplumu ve kültürü, türlü bilimsel faaliyetler için verimli bir zemin sunmuştur ... Osmanlı bilimini inceleyen bu kitap 14. Yüzyıldan 20. Yüzyılın başlangıcına kadar olan süreçte Müslüman bir toplumdaki bilimsel faaliyete dair farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Osmanlıların doğaları itibarıyla buluşlara ve yeniliklere karşı oldukları kabulüne itiraz edilmektedir ... Üçüncü ve daha genel sava göreyse, Osmanlı bilim faaliyeti, dönemin mükemmellik ve yenilik algısının, bugün ileri düzey yaratıcı atılımlar olarak gördüğümüz buluş anlayışına tıpatıp benzemeyebileceğini gösterir (önsöz).

Eğer biri “Osmanlı bilimi diye bir olgu vardır ve kastettiğim de şudur derse” kimsenin buna itiraz etmesi mümkün olmaz. Ancak ne derece ciddiye alınacağını, önermenin akabinde vereceğiniz kanıt benzeri unsurlar belirleyecektir. Şimdilik, henüz önsözde olduğumuzdan, yazarın “gerçekten de vardı” ifadesini göz önünde bulundurarak kitabı okumaya devam edeceğiz. İkinci savda gördüğümüz bilimsel faaliyetler için verimli bir zeminin sunulması da, kişinin bilimden ne anladığına bağlı olsa gerek. Yazarın Osmanlıların ‘doğaları gereği’ buluşlara ve yeniliklere karşı oldukları kabulüne itiraz ettiğini görüyoruz. Buradaki “doğa”

ifadesi biraz kapalı. Acaba Kâtip Çelebi ve çocuklarının şikâyetlerini, kadim olanın iyi olduğu anlayışını ve daha başkalarını bu “doğa” ile ilişkilendirebilir miyiz? Üçüncü savda yine yuvarlak ve kabul edilebilir bir ifade görüyoruz. Zaten konumuz tarih ise en azından anakronizmden kaçınmak için farklı şekilde okumamız, bugünün anlayışıyla doğrudan paralellik kurmamamız gerektiğinin farkındayız. Ama keşke 1800’lerde hâlâ teslis-i zaviye (açının üç eş parçaya bölünmesi) ile uğraşıp da “yaptım!” diye övünenlerin veya Galata’dan Üsküdar’a “uçurulanların” ve hatta lineer cebiri “keşfettirilenlerin” hikâyesini de bu çerçeveye oturtabilseydik.

Ne var ki günümüz İslam bilimi araştırmalarındaki başka bir iddia Avrupa’nın başarısını İslami kökenlere bağlar ve Batı’nın bilimsel atılımının, İslam biliminin belirleyici katkısı olmaksızın gerçekleşmeyeceğini öne sürer. Bilim insanları bu bağlamda, matematik, astronomi ve Rönesans dönemi Avrupa kozmolojisinin İslami kaynaklarını inceler. Bu iddia, İngiltere’deki Bilim, Teknoloji ve Uygurluk Vakfı (FSTC) tarafından hazırlanan 1001 Inventions (1001 Buluş) isimli sergide olduğu gibi, hem akademik hem de kamusal alanda dillendirilmektedir. Bunlar, akademinin içinden ve dışından birçok kişinin “atılımlar”, “süregiden miraslar” ve “dünyaya iz bırakmak” gibi kavramlar üzerinden düşündüğünü gösteriyor (s. 10).

Burada bahsedilen iddianın referansı olarak George Saliba veriliyor. Ancak ardından gelen 1001 Buluş sergisi ile Saliba’nın ne ölçüde yan yana tutulabileceği tartışılır. Gerçi yazar, kitabın sonundaki notlarda 1001 Buluş sergisinin eleştiri aldığı kısaca belirtiyor. Fakat akademik yönü ve bilimsel temeli sorunlu bir sergiyi Saliba’nın görüşünü doğrular bir kanıt gibi sunmak akıllarda soru işareti bırakıyor.

Adnan Adıvar’ın Osmanlı’da bilim hakkında 1930’ların sonundan 1940’ların başına dek yazdığı ve halen bu alanda temel Türkçe ders kitaplarından sayılan eseri açıkça milli, Batılı ve seküler siyasi ajandanın ürünüdür. Adıvar’ın monografisi buna uygun biçimde *Osmanlı Türklerinde İlim* başlığını taşır (s.14).

Yazar, Adıvar’ın eserini çok kişinin kabul ettiği gibi siyasi bir ajandanın ürünü olarak nitelendirmektedir. Ancak Adıvar’ın eserini, başındaki önsöz ve sonundaki sonsözlerden bağımsız okumak hatalı olabilir. Bu nedenle en doğrusu *Osmanlı Türklerinde İlim*’e başvurarak Adıvar’ın kitabıyla ilgili kendi açıklamalarına bakmak olur. Bunun yanında Feza Günergun’un “Adnan Adıvar’ın Bilim Tarihi Çalışmaları: Osmanlı Türklerinde İlimden Önce ve Sonra” adlı makalesinin (*Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.7, 2006) ve Turhan Ada’nın *Adıvar’ın Hayatı ve Kişiliği* adlı kitabının (İstanbul, 2010) ilgili kısımları, Adıvar’ın bu eserini ve dönemindeki etkisini biraz daha yakından görmek için okunabilir.

Takiyüddin’in rasathanesi, padişahın ve diğer saray mensuplarının geçici bir hevesi olarak değil, İstanbul’da ve hatta şehrin sınırlarını aşan boyutta yaygın bir olgunun parçası olarak inşa edilmişti (s. 60).

Yukarıdaki cümlede akla gelen sorular: Bu rasathane geçici bir heves olarak inşa edilmediyse neden yıkıldı? Benzer şekilde bir olgunun parçası olarak inşa edilen rasathaneler arasında benzer akıbete uğrayanlar da olmuş muydu?

Kuyruklu Yıldızın belirmesi üzerine Takiyüddin padişaha iyimser bir kehanette bulunmuştu. Zira Takiyüddin sadece bir gökbilimci ve imparatorluk rasathanesinin yöneticisi olarak değil, aynı zamanda –sarayda bir mevki olan – *müneccimbaşı* (imparatorluk astroloğu) olarak da çalışmaktaydı. Bu durum Osmanlı'nın astrolojiye ve onu meslek edinene olan desteğine işaret eder. O dönemde astrolojik kehanetler astronomi açısından hâlâ önem taşırdı (s. 61).

Yazar, Takiyüddin için “gökbilimci ve rasathane yöneticiliğinin yanında müneccimbaşı” demektedir. Takiyüddin için “müneccimbaşılığın yanında gökbilimci ve rasathane yöneticisi” dersek yazarınkiyle eşdeğer bir ifade kullanmış olur muyuz? Bunun yanında, astrolojik kehanetlerin astronomi açısından önem taşıması da açıklanması gereken bir husustur.

Her ne kadar rasathane yıkılmış olsa da İstanbul'da ve imparatorluğun diğer şehirlerinde gökbilimcilerin ve astrologların çalışmaları son bulmadı. İki alan üzerine de yüzlerce eser kaleme alındı ... Müneccimbaşılar Takiyüddin'den epey sonra bile sarayda çalışmaya devam etti (s. 62).

Yazar, rasathanenin yıkılmasının müneccimbaşılık üzerine ne gibi bir etkisi olduğu hakkında bilgi vermiyor. Rasathanenin yıkılmasını siyasi bir olay olarak okursak gökbilim ve astroloji çalışmalarının kesintisiz devam etmesine pek şaşırırmaya gerek kalmayacaktır. Ancak büyük ve önemli bir rasathane olmaksızın ve yeterli gözlem yapmadan yapılan çalışmaların niteliği sorgulanmalıdır.

Batılılaşma süreci her şeyi sınırsız ve sorgusuz kabul etmekten çok daha karmaşıktı. 19. yüzyılda yaşayan Abdullah eş-Şükrî bin Seyyid Abdülkerim el-Konevî tarafından Avrupa astronomisi üzerine erken modern dönemde yazılan eser bunu ortaya koyar. *Tenkihü'l-eşkâk 'en tevdihü'l-idrâk* (Algının Netleştirilmesine Dair Şüphelerin Giderilmesi) adlı bu eserini Osmanlı medreselerindeki öğretmenler için yazar ve onlara yeni kozmolojiyi (hey'et-i cedîde), yani Copernicus'un Güneş'i, Güneş Sistemi'nin merkezine oturtan günmerkezli modelini tanıtır... Her ne kadar Osmanlı yazarları Copernicus'un sistemini kabul etmiş olsa da, el-Konevî günmerkezli analizi reddeder ve merkezine Dünya'yı alan geleneksel yermerkezli modeli savunurdu (s.68-69).

el-Konevî'nin *Tenkihü'l-eşkâk 'alâ tevdihü'l-idrâk* başlıklı eseri için “Avrupa astronomisi üzerine erken modern dönemde” yazıldığı bilgisi verilmiş. Muhtemelen kastedilen “erken modern dönem Avrupa astronomisi” olacaktır. Ancak ifadeden böyle anlaşılıyor. Eserin doğrudan Avrupa astronomisi üzerine olduğunu söylemek yerine içeriğinden biraz daha bahsedilebilirdi. Son cümlede geçen Osmanlı yazarlarının Kopernik'in sistemini kabul ediyor oldukları gibi genel ifadeler ve Konevî'nin buna karşı duruşu da okurken dikkatli

olunması gereken noktalardan biri. Belirtilen dönemde Osmanlı’da Kopernik sisteminin tam manasıyla kabul görüp görmediğini anlamak için okunmayı ve analiz edilmeyi bekleyen birçok astronomi eseri mevcut. Yazarın Konevî üzerine olan bu paragrafı Robert Morrison’un makalesine dayanıyor. Morrison’un makalesi okunduğunda ise birçok nokta aydınlığa kavuşuyor. Bu arada, Morrison’un makalesi için düzeltilmesi gereken önemsiz bir husus da, Konevî’nin eserinin başlığında ‘an yerine ‘alâ olması gerektiğidir.

Osmanlılarda eğitime dair ölçülebilir verilerin yokluğunda, Osmanlılar’ın ve Avrupalıların izlenim ve tahminlerine yönelmek durumundayız. 16. ve 17. yüzyıllarda Türkçe konuşulan bölgelere dair kaynaklar kent nüfusunun en az dörtte birinin Türkçe okuyup yazdığını ve en kötü ihtimalle Arapça kuran surelerini bildiğini gösterir (s.71).

Yazar, elde yeterli veri olmadığını kabulde birlikte iki uzlaşmaz tahmini okuyucuya bildiriyor. Kent nüfusunun dörtte biri ifadesinin üzerinde hiç durmayalım; ancak *Türkçe okuyup yazmak* ile *Arapça kuran surelerini bilmek* arasında büyük bir derece farkı var. Bahsedilen kent nüfusuna kadınlar ve çocuklar dâhil mi gibi soruları da sorabiliriz. Bunun yanında yazarın burada sadece tek bir kaynağa dayandığı gözüküyor: Selçuk Akşin Somel’in 1839-1908 arası dönemi anlattığı *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire*.

Osmanlı’da birçok kişi çocukluğu boyunca özel bir öğretmenden, ergenliği dönemindeyse bireysel ya da gruplar halinde eğitim gördü (s.73-74).

Çocukluğu boyunca özel öğretmenden ders alan “birçok kişi” ile kimlerin kastedildiği ayrıntılı açıklama gerektiriyor.

Osmanlı medreselerinde, hatta Sufilerin *tekke* ve *zaviyelerinde* astronomi ve matematik eğitimi verildiğine dair somut deliller bulunur (s.76).

Bu bilginin kaynağı olarak gösterilen Cevat İzgi’nin ilgili makalesine baktığımızda, İzgi’nin bu çıkarımı sadece *hesap* için yaptığını, bu noktada da tekke ve zaviyelerde istinsah edilmiş olan iki esere dayandığını görüyoruz. Sadece iki eserin istinsahının tekke ve zaviyelerde yapılmasına dayanarak buralarda hesap eğitimi verildiğini söyleyebilmek için daha başka verilere de ihtiyaç vardır.

Bununla birlikte 18. yüzyıl Osmanlısı’nda Batı Anadolu şehri Uşak’ta *müderreslik* (medrese öğretmeni) yapan Nebî Efendizâde, standart müfredata dair tuttuğu kayıtlarda bu durumun aksini gösteren kanıtlar sunar ... İlginç bir şekilde müspet ve rasyonel bilim bu listelerin hiçbirinde yer almıyordu (s. 76).

Yazar burada Nebî Efendizâde’nin vermiş olduğu bir listenin müspet ve rasyonel bilimleri içermediğini öne sürüyor. Yazarın verdiği kaynaklara baktığımızda Şükran Fazlıoğlu’nun iki makalesiyle karşılaşıyoruz. Fazlıoğlu’nun makalelerini okuduğumuzda

ise Shefer-Mossensohn'un bilgileri hatalı bir biçimde naklettiğini görüyoruz. Yani Nebî Efendizâde'nin kaydında müspet ve rasyonel bilimler yer alıyor. Eser hakkında daha evvel bir değerlendirme yazan Kenan Tekin de bu durumu fark etmiş ve Shefer-Mossensohn'un anonim bir manzume ile Nebi Efendizade'ninkini karıştırdığını söylemişti. Bu durumu daha iyi anlamak için Fazlıoğlu'nun çalışmasının sonuç bölümünü okuduğumuzda ise bahse konu anonim manzumede müspet ve rasyonel bilimlerden açıkça bahsedilmese bile dolaylı olarak bahsedildiğini anlıyoruz.

[Katip Çelebi] Burada muhasebe ve siyâkat (maliye görevlilerince hassas mali bilgileri yetkili olmayan kişilerden gizlemek için kullanılan şifreli yazı) öğrendi (s. 81).

Siyakat için parantez içinde verilen açıklama yanıltıcı olabilir. Zira siyakat rakamlarıyla ilgili eserler ulaşılabilir durumda gibi gözüküyor. Siyakat belki Arap (Hint) rakamlarıyla oluşturulmuş sayılara ekleme çıkarma yapılmasına engel olmak ve rakamların hatalı yazılmasıyla muhasebe kayıtlarında oluşması muhtemel yanlışlıkları önlemek için kullanılıyordu. Sayıların okunuşlarından bozularak oluşturulan siyakat pek de şifreli bir yazıymış gibi gözüküyor.

[Katip Çelebi] Engin bilgisi ve çok sayıda alana ilgi duymasıyla olağandışı bir örnek teşkil eder. Bu açıdan onun eğitim geçmişi erken modern dönem standart Osmanlı eğitimini temsil etmez. Bununla birlikte Kâtip Çelebi, Osmanlı'da bir memurun yeteneklerinin medrese eğitiminin getirileriyle nasıl birleştirilebileceği konusunda ilginç bir örnek sunar. Bu bakımdan Kâtip Çelebi aslında tam da yaşadığı dönemin ürünüdür. (s.82)

Katip Çelebi hem “olağandışı bir örnek” olarak sunuluyor hem de “tam da yaşadığı dönemin bir ürünü” olduğu söyleniyor. Yazar burada biraz daha ayrıntılı bilgi verebilirdi. Çelebi'nin, yaşadığı dönemin bir ürünü olduğu açık bir bilgidir; yine *Mizanü'l-Hakk*'ta bahsedilen Kadızadeliler ve Sivasîler'in de aynı dönemin birer ürünü olmaları gibi.

16. yüzyıldan bu yana Osmanlı kaynaklarında *softalardan* (medrese öğrencileri) başkentteki ayaklanmalara katılan hatta bunları başlatan, kimi zaman kontrol edilemeyen bir grup olarak bahsediliyor. Nitekim softalar, 1703 yılında Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve hamisi Sultan II. Mustafa'ya (hd. 1695-1703) karşı düzenlenen ayaklanmada yer aldı ... Bunun yanında softalar 1909 baharında Jön Türkler'e ve onların siyasi örgütü İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı girişilen ayaklanmada da yer aldı (s. 82-83).

Softaların faaliyetleri bir anda 16. yüzyıldan 1703'e ve oradan da 1909'a geliyor. Aslında bu bilgilerin yanında softaların isyan ve eylemlerinin nedenleri detaylandırılabilir. Zira yazarın kullandığı iki kaynağın dışında da softa meselesini ele alan kaynaklar mevcuttur.

İmparatorluk önemli bir bilim merkezine dönüştüğünde İslam dünyasının dört bir yanından başkentin keyfini sürmek ve belki de padişahın gözüne girmek isteyen entelektüeller için İstanbul bir mıknaş haline geldi. Bunun en önemli örneği 15. yüzyılda Maveraünnehir'de doğan parlak matematikçi ve gökbilimci Alâeddin Ali bin Mehmed Kuşçu'dur (s. 93).

Ali Kuşçu “başkentini keyfini sürmek ve belki de padişahın gözüne girmek isteyen bir entelektüel” miydi? Yoksa ilminden ötürü Fatih Sultan Mehmet tarafından mı davet edilmiş, tören ve armağanlarla mı karşılanmıştı? Yazar, Ali Kuşçu ile ilgili verdiği bilgilerin büyük kısmını Adivar’ın eserlerinden (1939, 1943 veya sonraki baskılar) naklediyor, ancak bu kendisinin yorumu olmalı.

Süleyman Ağa ordunun yeni ihtiyaçlarına cevap veren yeni “matematikçiler sınıfı”nı kurdu (s.100).

Buradaki “cevap veren” ifadesi yerine “cevap vermesi beklenen” gibi bir ifade daha uygun olabilir. Ayrıca, bu “matematikçiler sınıfı”nın ne olduğundan kısa da olsa bahsedilebilirdi. Bunun yanında, askeri okullarla ilgili olan bu bölüm oluşturulurken konuyu derinlemesine inceleyen kaynakların tercih edilmemiş olduğu göze çarpıyor.

Osmanlı Türkçesi kitaplar basan tek kişi İbrahim Müteferrika değildi. III. Ahmed’in matbaa kurulmasına izin veren fermanı yalnızca Müteferrika’ya özel değildi. Söz konusu fermanın yararlanan bir başka kişi, Osmanlı diplomati, meşhur Fransa elçisi Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin (ö. 1732) oğlu Said Efendi’ydi. Said Efendi –daha sonra İsveç ve Fransa’da elçilik yapacak ve sadrazam olacaktı- babasına Paris’teki görevlerinde eşlik etmiş ve Ekim 1721’de imparatorluğa geri döndüğünde yanında bir matbaa makinesi getirmişti. 18. yüzyılın ilerleyen yıllarında Müteferrika’nın matbaasının ilk faaliyetleri durduktan ve kendisi öldükten sonra dahi başkaları onun matbaasında çalışmaya devam etti (s.122-123).

Buradaki ilk cümle Müteferrika’nın matbaası dışında başka bir matbaa daha olduğunu düşündürüyor. Matbaa kurulması için izin verilen iki kişi olan Müteferrika ve Said Efendi bir nevi ortaklık yapmışlardı. Diğer bir ifadeyle, Müteferrika ve Said Efendi ayrı matbaalar kurmadılar. Ayrıca Said Efendi’nin Paris’ten İstanbul’a bir matbaa makinesi getirdiği bilgisi için de kaynak verilmesi yerinde olurdu.

Çevirmenlerin ortak noktası hepsinin birer Osmanlı seçkini olmasıydı (s.138).

Osmanlı seçkini kimdi? Mesela Öklit’in *Elementler*’ini İngilizceden çeviren Mühendishane hocası Hüseyin Rıfki Tamani, Avrupa kaynaklarından derleme yoluyla *Mecmua-i Ulum-ı Riyaziye*’yi hazırlayan Hoca İshak Efendi, Humbaracı Ocağında mühendis hocası olan Mehmed Said Efendi ve benzerlerinin tümü birer seçkin miydi? Burada verilen cümle, öncesindeki paragrafla birlikte düşünüldüğünde sanki 1800’lerde açılan *Tercüme Odası* ile ilişkilendiriliyor gibi gözükse de, devamında gelen ifadeler bir genelleme ile karşı karşıya olduğumuzu düşündürüyor.

[Ez-Zebîdî ve El-Cebertî’nin] Kariyerleri de bir o kadar özgündü: Eğitimli Osmanlıların kaç tane bütün hayatını bilime adanmıştı ki? Bu yalnızca bir mali kaynak değil, aynı zamanda kültürel norm meselesiydi. Bu kitaptaki sayısız örnek, entelektüel faaliyetin kişinin geçimini sağlayacağı bir işle birlikte, yürütüldüğü (söz konusu işin ekonomik bir ihtiyaçtan

kaynaklanmadığı örnekler de dahil) normatif pratiği ortaya çıkar. Dahası birçok Osmanlı, geçimini muhakkak kendi ilgi alanlarından sağlamıyordu. Bu yüzden araştırma için ayıracakları vakti ertelemek ve araştırmalarını kısıtlı boş vakitlerine sıkıştırmak zorunda kalıyorlardı. (s. 200-201).

Yazar sonuç bölümünde ez-Zebîdî ve el-Cebertî isimli iki âlim üzerinden bir değerlendirme yapmaya çalışıyor. Değerlendirmeye konu bu âlimlerin neden seçildiği ve bunların Osmanlı'da bilimsel faaliyet kalıplarını ne ölçüde yansıttıkları sorgulanabilir. Yine de “bilim”i Osmanlı için yeniden tanımlayan yazarın bu seçiminin kendi içinde tutarlı gözüktüğü söylenebilir. Bu iki isim yerine aynı dönemden matematiksel bilimlerle uğraşan iki âlim portresi verilseydi acaba nasıl değerlendirmeler yapılırdı? Bu belki de Osmanlı'da bilimi biraz daha farklı boyutlarıyla ele alan benzer başka çalışmalarda görülecek.

Âlimler sarayda ve bürokraside resmi makamlara getirildi. Bu makamlardan bazılarının bu kişilerin bilimsel ilgi alanlarıyla hiçbir bağlantısı yoktu (Kâtip Çelebi'nin ordu kâtibi olması gibi). Bazı örneklerde ise bu bağlantı oldukça açıktı (Takiyüddin'in sarayda münecimbaşı olması ve İstanbul'daki rasathaneyi idare etmesi gibi). (s. 203)

Kâtip Çelebi'nin makamı olan “kâtiplik” ile bilimsel ilgi alanı arasında bağlantı olduğu düşünülemez mi? Yazar burada makamıyla bilimsel ilgi alanının bağlantısı olmayan ve olan âlimlere birer örnek veriyor. Ancak bu ikili sınıflandırma pek açıklayıcı gözüküyor. Bilimsel ilgi alanına uygun makamların ne ölçüde var olduğundan bahsedebilirdi.

Büyük bir emek ürünü olan *Osmanlı'da Bilim* adlı eserin, gerek kullanılan kaynaklar yeniden gözden geçirilerek gerekse yeni kaynaklar eklenerek, yeni bir baskısının yapılması yerinde olacaktır. Bunun yanında, burada tartışmaya açmadığımız yazarın tezleri üzerine yeni tartışmalar yapıldığı ve ortaya çıkması muhtemel yeni sonuçlar ışığında bu tezlerin güçlü yönleri kuvvetlendirildiği ve zayıf yönleri ayıklandığı takdirde, daha objektif ve ayakları yere basan bir eserin ortaya çıkacağı şüphesizdir.